

Qlobal informasiya cəmiyyəti şəraitində Azərbaycan vətəndaşlarının adlandırılması məsələləri

Rasim Əliquliyev¹, Yedgar Cəfərov², Əfruz Qurbanova³

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

¹director@iit.science.az, ²yedgar@yandex.ru, ³afruz1961@gmail.com

Xülasə— Məqalə vətəndaşların adlandırılması sistemi və milli identiklik məsələlərindən bəhs edir. Azərbaycanda vətəndaşların adlandırılması ilə bağlı mövcud problemlər araşdırılmışdır. Qloballaşma dövründə, informasiya cəmiyyəti mühitində bu problemlərin mümkün həlli yolları nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan vətəndaşlarının ad və soyadlarının, bu sahədə tarixi ənənələrin, ad strukturunun ətraflı təhlili aparılmışdır. Bu sahədə xarici təcrübə araşdırılmışdır. Problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər— ad, soyad, ata adı, təxəllüs, ləqəb, adlandırma, ad sistemi, milli identiklik

I. GİRİŞ

Azərbaycanın qlobal informasiya məkanına sürətlə inteqrasiyası bir çox digər məsələlər kimi ad və soyad sistemi və milli identiklik məsələlərinin tədqiqatını da aktuallaşdırır. Xalqın tarixinin bir hissəsi olan insan adlarında xalqların həyatı, tarixi keçmişi, inancları, arzu və xeyalları, yaradıcılığı, sosial mühiti, əlaqələri və s. əks olunur [1]. Məlum olduğu kimi, qloballaşma prosesi bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, xalqları öz milli xüsusiyyətlərini tədricən itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Belə bir şəraitdə milli identikliyin qorunması, hüdudsuz və xaotik qlobal informasiya məkanında xalqın öz milli mənsəbiyyətini asanlıqla ifadə edə bilməsi üçün təkmil, dayanıqlı və ardıcıl mexanizmlər formalaşdırılmalıdır.

Milli identikliyin əsas göstəriciləri bunlardır: xarici görünüş; ad; vətəndaşlıq; dil; inanc; adət-ənənə; mətbəx; musiqi və s. Bu xüsusiyyətlərdən də göründüyü kimi, hər bir xalqın tarixən formalaşmış ad sistemi böyük informativ yükə malik əsas milli identiklik göstəricilərindəndir. Çünki adlar, soyadlar və ata adları xalqların tarixi, milli psixologiyası, adət-ənənələri, məişəti, inanc sistemi, dünyagörüşü, elmi-mədəni səviyyəsi, istək və arzuları əsasında formalaşaraq inkişaf edir. Bu baxımdan, müasir dünyanın əsas reallığı kimi xalqları, mədəniyyətləri vahid informasiya-kommunikasiya mühitinə cəlb edən virtual məkanda hər bir azərbaycanlı üçün elə ortaq ad mühiti yaradılmalıdır ki, bu mühit tək-cə fərd olaraq deyil, bir toplum olaraq da identikliyi təmin edə, xalqları, mədəniyyətləribir-birindən fərqləndirə bilsin.

Digər tərəfdən, məlum olduğu kimi, elektron dövlətin heç bir sferasını (e-səsvermə, e-təhsil, e-səhiyyə, e-ədlilik, e-

vergi, e-bank və s.) adlırsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Virtual məkanda yeni onomastik vahidlər (rəqəmsal antropomik vahidlər) kimi çıxış edən PİN kodlar, e-poçt ünvanları, nickname-lər və s. çox zaman vətəndaşların real xüsusi adları əsasında formalaşdırılır. Digər tərəfdən, insanların real adları adi həyatda olduğu kimi onları elektron dövlət mühitində də identifikasiya edir. Ona görə də xüsusi adlarla bağlı bir sıra məsələlərin həlli, o cümlədən ad və soyad sisteminin təkmilləşdirilməsi, ad komponenti standartlarının yenidən işlənilməsi, adlardakı təhrif hallarının aradan qaldırılması, adların elektron bazalarının yaradılması və onlardan istifadə mexanizmlərinin işlənilməsi, transliterasiya normalarının dəqiqləşdirilməsi, adların orfoqrafiyası qaydalarının nizamla salınması və s. günün aktual problemlərindəndir.

II. AZƏRBAYCANDA AD SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI TARİXİ

Tarixin ibtidai dövrlərindən başlayaraq hər bir xalqın özünəməxsus adlandırma ənənələri formalaşmışdır. Qədim türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların da adlandırma sistemi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Qədim türkdilli abidələr, o cümlədən “Orxon-Yenisey” kitabələri, M.Kaşğarının “Divanilüğət-it-türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları” və bir sıra etnoqrafik məlumatlar türk xalqlarında adlandırma ənənələrinin çox qədimliyini və sistemliliyini göstərir [2,].

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan milli soyad sisteminin inkişaf tarixi verilmişdir.

CƏDVƏL 1. Azərbaycan milli soyad sisteminin inkişaf tarixi

III-V əsr - h/h Türk ad sistemi	-oğlu, -qızı
VII-XVII əsrlər (Ərəb ad sistemi)	-nisbə (i-vi), künyə (əbu, ümm), nəşəb (ibn)
XIX əsr (Fars ad sistemi)	-zadə
XX əsr (Rus ad sistemi)	-ov ² -yev ² ; -ski ² və s.

“İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri”
IV respublika konfransı, 14 dekabr 2018-ci il

1988-h/h (Müasir ad sistemi)	-li ⁴ ; -xanlı-bəyli, sonluqsuz; -ov ² -yev ² ; -zadə; -gil; -soy; -oğlu-qızı; -ski ² -, -i, -vi
---------------------------------	---

Qeyd edək ki, müxtəlif xalqlarda nəsil adı ilə adlandırma ənənələri nə qədər qədim olsa da, “fəmiyyə (soyad)” termininin özü eramızın III-IV əsrlərində yaranmışdır. Latın dilində “ailə”, “qohum-əqrəbə”, “qulluqlar da daxil olmaqla bütün evdəkilərin cəmini bildirən “fəmiyyə” ictimai-tarixi proses kimi IV əsrdə İngiltərədə, X-XI əsrlərdə İtaliyada, XV-XVI əsrlərdə Danimarkada, XIV-XVIII əsrlərdə Macarıstanda, XVIII əsrdə Şotlandiyaya və İrlandiyada yayılmışdır. Fəmiyyə 1926-1934-cü illərdə Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən Türkiyədə, təxminən eyni vaxtda İranda, 50-ci illərdə Misirdə, 1959-cu ildə Tunisdə rəsmiləşdirilmişdir [3].

Təşəkkül tapdığı ilk çağlardan yüksək sosial status nişəni, zadəganlıq göstəricisi sayılması fəmiyyəyə marağın artmasına və onların kütləviləşməsinə böyük təsir göstərmişdir. İlk vaxtlar fəmiyyəyə adi insanlar deyil, daha çox zadəganlar istifadə edirdilər. Hətta qədim İngiltərədə yoxsul ailədən olan oğlanın zadəgan ailəsindən qızla ailə qurarkən, qızın fəmiyyəni götürməsi ənənəsi vardı [2].

Rus ad sisteminə isə fəmiyyə 1703-cü ildə I Pyotrun hakimiyyəti zamanında tətbiq olunmuş və əsasən, dövlət xadimlərinə, knyaz və mülkədarlara verilmişdir. I Pyotr özü zadəganları fəxri ad kimi fəmiyyəyə mükafatlandırır. Rusiyada fəmiyyəyə formalaşmasında türk mənşəli rus boyarlarının böyük rolu olmuşdur. Ona görə indi də rus ad sisteminə türk mənşəli fəmiyyəyə əhəmiyyətli yer tutur [4].

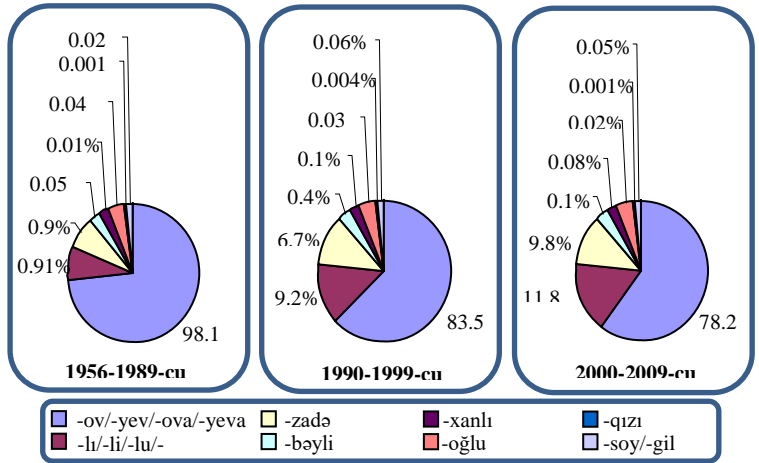
XIX əsrə doğru Rusiyada cəmiyyətin sosial inkişafının təsiri ilə fəmiyyəyə istifadə meyli tədricən kütləviləşdi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycanada rəsmi sənədləşmə işlərinin rus dilində aparılması və bu zaman vətəndaşların soyadının ənənəvi qaydada oğlu, qızı sonluqları ilə deyil, ov/-yev, -ova/-yeva formantlarından istifadə etməklə rus fəmiyyəyə bənzər onomastik vahidlərlə qeyd edilməsi xalqımız arasında bu cür fəmiyyəyə sənə formada yayılmasına rəvac verdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda -ov/-yev, -ova/-yeva formantlarının geniş yayılmasına əlverişli şərait yaratdı [5].

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından qısa müddət sonra bu sahədə vəziyyətin nizamlanması məqsədilə Milli Məclisin “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması” haqqında 2 fevral 1993-cü il tarixli qərarına əsasən, Azərbaycan vətəndaşlarına soyadlarındakı -ov/-yev, -ova/-yeva sonluqlarını “zadə”, -li⁴, “oğlu”, “qızı” formantları ilə əvəz etmək və yaxud öz soyadlarını sonluqsuz yazmaq imkanları verilmiş, Nazirlər Kabinetinin 12 may 2011-ci il tarixli qərarı ilə “Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları” təsdiqlənmişdir. Bununla belə mövcud reallıq, cəmiyyətimizdə adlar və soyadlar mühitinin hələ tam nizama

düşmədiyini və qlobal şəraitdə xalqımızın milli identikliyi ilə bağlı yeni problemlərin ortaya çıxdığını göstərir [6].

Müstəqillik illərində, xüsusilə dünyaya yeni gələn körpələrin soyadlarında -ov/-yev, -ova/-yeva formantlarının çəkisi xeyli azalmışdır (Şəkil 1.) [7].

Amma bunun bir çox hallarda “zadə” və sonluqsuz formantlara istəklərin artması hesabına baş verməsi, eyni zamanda -ov/ -yev, -ova/ -yeva sonluqlarının hələ də qalması bu cür soyadları daşıyan vətəndaşlarımızın qlobal mədəniyyət müstəvisində digər türkdilli xalqlardan və başqa islam ölkələrinin vətəndaşlarından fərqləndirilməsində ciddi çətinlik yaradır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına verilən xarici (xidməti, diplomatik) pasportlarda ingiliscə -oğlu, -qızı sözlərinin yazılmaması və ata adının ingilis dilində göstərilməməsi isə vəziyyəti xüsusilə çətinləşdirir.

III. MİLLİ ADLANDIRMA SİSTEMİNİN STRUKTURU

Hazırda mövcud qanunvericilik aktlarının tətbiqi sayəsində ad və soyadların seçilməsi və qeydiyyatı prosesi sovet dövrünə nisbətən xeyli təkmilləşdirsə də, bu sahədə bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır.

Ad sistemi müxtəlif xalqlarda fərqli olur. Azərbaycanda ad sistemi biradlılıqdan çoxadlılığa doğru inkişaf etmişdir [5]. Məsələn, Tural (biradlı), Tural Əli oğlu (iki adlı), Tural Əli oğlu Məmmədli (üçadlı). Bəzi zəruri hallarda isə ayamalardan, ləqəblərdən istifadə edilirdi. Məşğul olduğu sənətin adını insana qoyur, yaxud onun hansısa əlamətindən ləqəb yaradırdılar (məs.: Dəmirçi, Pinəçi, Uzun, Gödək və s.).

Artıq Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi hazırda vətəndaşın yalnız bir adla, eləcə də ləqəblərlə, təxəllüslərlə qeydiyyatına alınmasına imkan vermir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 26.1-ci, eləcə də "Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları"nın 1.3-cü maddəsinə əsasən, hər bir fiziki şəxsin adı addan, ata adından və soyaddan ibarətdir [8].

Əfsuslar olsun ki, müvafiq normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş bu dəqiq ardıcılığa rəğmən sənədləşmə zamanı həmin ardıcılıq pozulur və bu sahədə dəqiq milli identiklik modeli (ad//ata adı//soyad strukturu) formalaşdırılmır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına verilən şəxsiyyət vəsiqələrində soyad/ ad/ ata adı ardıcılığından istifadə olunur.

Ad sistemimizdə müxtəlif təsirlərlə yaranmış nizamsızlığın aradan qaldırılmasına, ad/ ata adı/ soyad ardıcılığının dəqiq norma kimi qəbul olunmasına və bütün sənədləşmələrdə adların vahid struktur üzrə yazılmasının təmin edilməsi hesabına sabit milli standartların möhkəmləndirilməsinə indi çox böyük ehtiyac vardır. Çünki Azərbaycanın ad sistemindəki mövcud vəziyyət, milli identikliyə xələl gətirməklə yanaşı, qlobal informasiya cəmiyyətində şəxsiyyətlərin eyniləşdirilməsini, həm ölkə daxilində, həm xaricdə fərdi məlumatlara çıxış imkanlarını da xeyli məhdudlaşdırır. Əgər nəzərə alsaq ki, hələ də transliterasiya problemi mövcuddur, onda problem daha da qabarıq şəkildə özünü büruzə verir.

IV. MİLLİ ADLANDIRMA STRUKTURUNUN PSIXOLINQVİSTİK ASPEKTLƏRİ

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti, öz ad və soyadlarına qazandırdıqları tarixi mənalarla simvollaşan, eləcə də sosial-mədəni status, şöhrət, nüfuz və s. assosiasiyaları yaradan ad komponentləri vardır. Həmin komponentlərin sırasının pozulması onların ifadə etdiyi assosiativ mənaya da xələl gətirir. Məsələn, Üzeyir Hacıbəyli, Rəşid Behbudov, Həzi Aslanov ardıcılığının insan təfəkkürünə ötürdüüyü psixoloji informasiya Hacıbəyli Üzeyir, Behbudov Rəşid, Aslanov Həzi ardıcılığının doğurduğu təsəvvürlə eyni deyildir, bu cür hallar çəşqinliq yaradır.

Ad, ata adı və soyadların vahid milli standartının müəyyənləşdirilməsini zəruri edən digər mühüm amil də vardır. Məlum olduğu kimi, hazırda Azərbaycan qanunvericiliyi ölkə vətəndaşlarına şəxs adı və sonluqsuz soyad (Rəsul Rza), yaxud təxəllüs (Səməd Vurğun) və ya oğlu-qızı formantları ilə yaradılmış soyadlarla (Emin Sabitoğlu) qeydiyyatı alınmaq imkanı verir. Bu formalardan istifadə meyli kütləviləşdikcə ikinci komponentin hansı mənə daşdığı, yeni şəxs adını, şəxs adının bir hissəsini, ata adını, nəsil adını, yoxsa təxəllüsünü olduğunu müəyyənləşdirməkdə, son nəticədə isə fərdi eyniləşdirməkdə çətinliklər yarana bilər. Ona görə də adlandırma sistemində komponentlərin hər birinin yeri dəqiq göstərilməlidir.

V. BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ ADLANDIRMA SİSTEMİ

Azərbaycanda fiziki şəxslərin bütün sənədlərdə qeydiyyatı proseslərinin ad/ ata adı/ soyad, ata adının yazılması zəruri olmadıqda isə ad/ soyad ardıcılığına əsaslanan dəqiq vahid standart üzrə həyata keçirilməsi beynəlxalq təcrübəyə uyğun olardı. Belə ki, bəzi ölkələrdə ilkin ad (first name), orta ad (middle name) və son ad (last name) komponentlərindən təşkil olunmaqla üçkomponentli modellərdən istifadə edilir.

İlkin ad (first name). İlkin ad doğularkən şəxsə verilmiş addır.

Orta ad (middle name). Qərb mədəniyyətinə görə, bəzən uşağa bir deyil, iki ad verilir. Bir sıra hallarda isə həтта üç ad qoyulmasına da rast gəlinir. Adətən, ikinci ad atanın, yaxud babanın, nənənin və ya ananın şərəfinə qoyulur və bu middle name kimi işlənir. Middle name şəxsə verilmiş adla yanaşı, soyadın da tərkibində ola bilər. İngiltərədə, Avstriyada, Kanadada, Yeni Zelandiyada, ABŞ-da və Birləşmiş Krallıqda əcdadların (ata, baba, ana, nənə) şəxs adlarından (forename) onların şərəfinə çox tez-tez middle name kimi istifadə olunur [9].

Danimarkada və Norveçdə isə middle name familiya anlamı daşıyır. Middle name kimi ananın qızlıq familiyası, yaxud əcdadlardan hansısa birinin last name-i seçilə bilər. Filippində middle name kimi, əsasən, ananın qızlıq familiyasından istifadə olunur. ABŞ-da middle name-dən çox tez-tez abbreviatura formasında istifadə edilir. Məsələn, Mary Lee Bianchi – Mary L. Bianchi və s.

Son ad (last name və ya surname). Son ad şəxsin konkret bir ailəyə, nəsəyə mənsubluğunu bildirən ad komponentidir. Last name ifadəsinin sinonimləri familiya, yaxud ailə adıdır.

VI. ADLANDIRMA SİSTEMİ İLƏ BAĞLI TEXNİKİ HƏLLƏR

Artıq dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da biometrik pasportların və yeni nəsil şəxsiyyət vəsiqələrinin verilməsinə başlanmışdır. Qeyd edək ki, biometrik pasport - Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ing. International Civil Aviation Organization – ICAO) müəyyən etdiyi biometrik məlumatlarla təchiz edilmiş pasportlardır. Bu pasportlar (ölçüləri, spesifikasiyası, yazı qaydaları və s.) üzrə beynəlxalq standartlar da ICAO tərəfindən müəyyən olunur. Dünya təcrübəsində biometrik pasportlar həmçinin “e-pasport” və ya elektron pasport (ing. electronic passports) kimi də tanınır [10].

Bu pasportlarda adlandırma ilə bağlı texniki-hüquqi standartlar Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının “Maşın oxuyan səfər sənədləri” (Machine Readable Travel Documents) üzrə təlimatı əsasında tənzimlənir [11].

Təlimatda pasportun 2 zonası fərqləndirilir: 1) Vizual yoxlama zonası; 2) Maşının oxuduğu zona. Təlimatın 3.4-cü bəndi vizual yoxlama zonasında (şəkil 2) pasport sahibinin adının düzgün yazılışı ilə bağlı normaları nəzərdə tutur.

**ISSUES OF AZERBAIJAN CITIZENS NAMING IN THE
CONTEXT OF THE GLOBAL INFORMATION
SOCIETY**

Rasim Alguliyev¹, Yedgar Jafarov², Afroz Gurbanova³
Institute of Information Technology of ANAS,
Baku, Azerbaijan

¹*director@iit.science.az*, ²*yedgar@yandex.ru*,
³*afroz1961@gmail.com*

Abstract – The article is devoted to the issues of the naming system and national identity. Attention is paid to the current name problems in Azerbaijan. The article considers negative cases caused by these problems in the era of globalization and the information society environment. A wide scientific analysis of Azerbaijani names and surnames, historical traditions in this field, names structure and so on is carried out. Specific proposals are given in order to solve these problems.

Keywords – name, surname, patronymic, pseudonym, nickname, naming system, national identity